

A KARIZMATIKUS KIRÁLYSÁG.

Az előző cikkünkben¹ felsorolt érvek alapján — úgy hisszük — nem vitatható, hogy helytelen volna a magyar történet XI—XII. századi korszakát továbbra is patrimonialis királyságnak nevezni. Más, találóbb megjelölés gyanánt kettő is kínálkozik, a szerint, hogy a kort milyen szempontból vizsgáljuk. Ha azt akarjuk hangsúlyozni, hogy Magyarország része volt a nyugati kultúrkörnek, akkor oly elnevezést kell választanunk, amely kifejezi a szoros összetartozást, azt a tényt, hogy a nyugati szellemi áramlatok kivétel nélkül eljutottak hozzánk. Milyen műveltség uralkodott Magyarországon a XI—XII. században, arra a szellemtörténet adhatja meg a választ, s az ő feladata az is, hogy a legalkalmasabb terminus technikust megtalálja. Mi most a társadalmi fejlődést, a probléma szociológiai vonatkozásait vizsgáljuk s ezért javaslatunk is ilyen jellegű. Azt hisszük, abból a tényből, hogy a patrimonialis elnevezést helytelenül használtuk s az — mondhatni — gonoszkodó játékot űzött velünk, nem következik még, hogy nagyobb óvatossággal ne volna szabad más, kifejezőbb elnevezést keresni. A legbiztosabb útmutató erre vonatkozólag — ha nem tévedünk — M. Weber csoportosítása, aki az uralmi típusokat rendszerbe foglalva, jellemző vonásaikat biztos szemmel állapította meg. Előadása nyomán úgy véljük, hogy a XI—XII. századi magyar királyságra legjobban a karizmatikus uralom jegyei illenek.

Ennek lényegét Weber a következőleg írja körül.² A karizma valami szokatlan, rendkívüli — eredetileg mágikus jellegű — tulajdonság; aki fel van vele ruházva, azt az emberek olyannak látják s úgy értékelik, hogy természet- vagy emberfeletti, illetőleg legalább is szokatlan tulajdonságainál fogva mint Istentől küldött vezér uralkodik. A próféták éppen úgy Isten kiválasztottjai, mint a primitív népeknél a vadászatok vezetői vagy háborúban a törzsek vezérei. Egészen mellékes, hogy valamely etikai vagy más szempontból kiindulva, miként volna ez a karizma értékelhető; mindig az a lényeges, hogy tényleg hogyan értékelik azok, akik felett a karizma birtokosa uralkodik. Vagyis az alattvalók elismerése, hite a szükséges feltétel a karizma érvényesüléséhez. Az elismerés mindig kényszer nélküli és keletkezhetik kinyilatkoztatásban való hitből, hőstiszteletből, a vezér iránti bizalomból, az uralkodó pedig kezdetben csodák, rendkívüli teljesítmények által biztosítja azt a maga számára.

Mintha egy törzs, nép egyszerre vezérének érezne valakit minden objektív ok nélkül, mert meg van győződve, hogy az csodálatos, Istentől nyert képességével tud rajta segíteni. Ha ez a hit nem bizonyul igaznak, ha úgy tűnik fel, hogy a karizma birtokosát elhagyta Isten vagy mágikus, illetőleg hősi ereje, ha az eredmény soká elmarad, s legfőbbképen, ha a vezetés nem hoz az alattvalókra jólétet, akkor véget ér a karizmatikus tekintély. A karizmatikus uralomban nincs közigazgatási apparátus, nincs olyan hivatalnoki kar, mely rendi szempontok szerint volna kiválasztva. A próféta mellett a tanítványok szerepelnek, a hadvezér, a fejedelem mellett pedig a kíséret. Mindkét esetben a környezet tagjai azok, akik az igazgatást intézik, a vezér parancsait végrehajtják, s mindkét esetben ez a környezet is a karizmatikus tulajdonságok alapján választódik ki. A vezér tetszése, belátása szerint követésre, parancsai, akarata végrehajtására hívja fel azokat, akikben a megfelelő képességet felismeri. Ha valami zavar támad, ha a környezet nem képes feladatát megoldani, akkor a vezér személyesen avatkozik be az ügyek elintézésébe. Hivatali hatásköréről, megállapított, körülírt feladatokról, privilégiumokról tehát szó sem lehet. A karizmatikus uralom így a legélesebben ellenkezik is mind a racionális — modern, bürokratikus — mind a tradicionális — patrimoniális vagy rendi — uralommal.

Weber az ő ismeretes, «ideáltípusok» kidolgozására törekvő eljárásával így rajzolja meg a karizmatikus uralom keletkezését, annak lelki alapjait. Ugyanő hasonló jellegzetes vonásokkal fejt ki, miként állandósul ez az eredetileg egyetlen ember személyes kiválóságán, hivatás-érzésén nyugvó uralom a környezet állásfoglalása révén. Ugyanis elsősorban a környezet tagjaiban ébred fel a vágy, nekik érdekük, mégpedig egyformán ideális és anyagi érdekük, hogy az uralom, amely számukra nagy előnyöket, feltűnést, kiemelkedést, esetleg vagyont nyújtott, állandó legyen, kiváltságos helyzetük végleg megmaradjon, az ne egyedül a vezér tetszésétől függjön, hanem átöröklődjék utódaikra is. Az állandóság a karizmatikus uralkodó, halálakor válik problematikussá. A környezetnek ekkor az a célja, hogy olyan utód következzen, aki fenntartja az ő kiváltságos helyzetét. Az utódlás kérdése több módon oldható meg. Esetleg kikereshetnek egy karizmával felruházott embert, akit bizonyos jelek uralkodóvá predesztinálnak; pl. a dalai láma utóda mindig egy kis gyermek lesz, mert a környezet benne ismeri fel az isteni jegyei. Előfordulhat, hogy az uralkodó halála előtt, maga jelöli ki utódját, de az is, hogy a környezet választja ki, a nép meg ismeri annak. Az utód megállapításánál döntő lehet az az elképzelés, hogy a karizma a vérnek egy bizonyos sajátsága s ennélfogva a karizmatikus uralkodó családjához, nemzetségéhez tapad. Ugyanúgy az az elképzelés, hit is, hogy a karizma egyházi cselekménnyel átruházható másra, pl. a királyi karizma felkenéssel és koronázással.³ A többi eset felsorolását már el is mellőzhetjük,

mert a két legutóbbi elég szilárd kiindulópontot biztosít a XI—XII. századi magyar királyság jellegének megállapításához.

A magyar nép keletről hozta magával azt a mágikus hitet, hogy a Megyer-törzs azon nemzetsége, amelyből később Álmos és Árpád is származtak, emberfeletti tulajdonságokkal van felruházva.⁴ A fejedelmi méltóság, mint arra Hóman rámutatott, már Álmos előtt is öröklődött. A méltóság kétségkívül egy karizmával megajándékozott, rendkívüli egyéniségű törzsfőnökre vezethető vissza, akinek leszármazói voltak az uralkodócsalád tagjai. Ugyanaz a hit érvényesült itt, amely a kazár birodalom szervezetének az alapját is alkotta. A keleti írók közismert leírásai szerint, ha a kazár fejedelem, a kagán meghalt és utódjáról kellett gondoskodni, akkor a választás csak egyetlen család, az uralkodó nemzetség valamelyik tagjára eshetett.⁵ Megtörtént, hogy a kiszemelt uralkodó vagyontalan ember volt, a nép azonban számon tartotta az uralkodásra jogosult családnak még azon tagjait is, akik esetleg a piactéren kenyeret árultak. Az új uralkodó személyének megállapításánál az elhunyt kagán emberei, bizalmasai játszották a legnagyobb szerepet; ők voltak azok, akik a beiktatásnál fojtogatni kezdték az új kagánt s ha az fuldokolva magánkívül volt, megkérdezték, hogy hány évig akar uralkodni; a hirtelen kimondott számot megjegyezték, addig a legnagyobb pompa közt engedték élni a «főkirályt», de ha elérkezett a kritikus év, ugyancsak ők voltak azok, akik kíméletlenül megölték.⁶ Ez a leírás híven tükrözi vissza az örökös karizmatikus uralkodás formáját, amint az abban a kazár törzsszövetségben érvényesült, amelynek a magyarság is egyideig tagja volt. Az emberek meggyőződése, hite szerint tehát csak egyetlen család uralkodhatik — ehhez kötve van a karizma — s ennek még legutolsó, legszegényebb tagja is inkább alkalmas a vezetésre, mint bárki a környezet tagjai közül. Legyenek ezek a tanácsadók, főtisztviselők még oly hatalmasok, gazdagok, egyiküknek sem jut eszébe, hogy kagán akarjon lenni. Még a bégnek sem, aki pedig a tényleges hatalmat a kezében tartotta. Ez is csak alázatosan és szerényen, mezítláb lépett a kagán elé, megadta neki a szinte Istennek kijáró tiszteletet s nem gondolt arra, hogy félretolva őt, a maga számára követelje az alattvalók hódolatát.⁷ Ebben az esetben a legvilágosabban kitűnik, hogy a kagánnak nem fegyveres hatalma biztosította az uralmat, hanem környezetének és alattvalóinak az a hite, hogy a kazár birodalom egy másik család alatt nem maradhatna fenn.

Ez a kazár felfogás, hit az uralom jellegéről a magyar viszonyok megismeréséhez csak analógiául használható. A törzsfőnökök fejedelmválasztási joga, amint az erre vonatkozó hagyományt Anonymus fenntartotta, valószínűleg a kazár példa szerint érthető; vagyis a közhit szerint a fejedelmeknek mindig ugyanazon családból kellett származniuk, de viszont a törzsfőnököknek — akikre a fejedelem támaszkodott⁸

— bebeszólásuk lehetett abba, hogy a család melyik tagjáé legyen az uralom. A királyság korában, Szt. Istvánnal következett be az a változás, hogy a király maga jelölte ki utódját, bár most sem egyedül, hanem a környezet, legbizalmasabb hívei, a püspökök és ispánok megkérdezésével. Ez a változás feltehetőleg összefüggésben állott azzal a jelenséggel, hogy a kereszténység felvétele után az uralkodás elengedhetetlen kelléke lett az egyházi felkenés, ül. koronázás, úgyhogy a királyt az emberek ezentúl mintegy kettős karizma részesének tekinthették. A pogányság felé hajló magyar is a XI. században csak Árpád leszármazottját fogadhatta el uralkodójának, de ennek a meggyőződésnek kétszeresen erősen kellett élnie a keresztény magyarság körében. Mivel az egyház eleve szívesen járul hozzá, hogy az kenessék fel királynak, akitől az új hitnek és intézményeinek védelme várható, az ilyent pedig a családtagok közül a sírjához közelgő király választhatja ki a legalkalmasabban, bizonyára a maga részéről is előmozdította, hogy az uralkodó és környezetének kijelölési joga érvényesüljön kizárólagosan.

Távol áll tőlünk, hogy a régibb magyar történet első századairól új áttekintést próbáljunk adni a karizmatikus vonás kiemelésével s mintegy bizonyítsuk, hogy a trónváltások és viszályok alkalmával valóban az a felfogás érvényesült, hogy csak Árpád leszármazottja lehet király, mert csak az ő uralma alatt tud a magyar nép megmaradni. Erre annál kevésbbé van szükség, mert a történeti szakkutatás ezt a kérdést végleg tisztázta.⁹ Azt a XIX. századi felfogást, mintha a magyar nép választotta volna uralkodóját, mintha a nemzetnek «szabadkirályválasztó joga» lett volna, ma már csak azok vallják, akik nem szereztek tudomást az elmúlt két évtized kutatásainak eredményeiről. Ismételjük, az a lényeg, hogy a XI—XII. századi magyar királyság karizmatikus jellegű volt, egyáltalán nem probléma. Az új csak az, hogy az induktív úton felismert tényeket most egy kifejező elnevezéssel jellemezzük, lényegüket összefoglaljuk, s mintegy Schlagwortszerűen kifejezésre juttassuk. A karizmatikus szó — úgy véljük — alkalmas erre. Hallatára bizonyára senkinek sem jut majd eszébe, hogy az Árpád-korban szabadkirályválasztást tételezzen fél, és így lehetővé válik, hogy a régi, liberális¹⁰ demokrata felfogású történetiszemlélet maradványai eltűnjenek, ugyanakkor pedig egy modernebb rekonstrukció felépüljön.

A kérdés csak az, hogy helyes-e a karizmatikus kifejezést egyetlen periódusra, a magyar királyság XI—XII. századi korszakára lefoglalni? Vájjon nem éledt-e fel későbbi idők folyamán ugyanilyen felfogás, hit s vele együtt hasonló társadalmi berendezkedés, ami szükségessé tenné, hogy az újabb korszakot is karizmatikusnak nevezzük el? Ennek a kérdésnek a felvetése azért nem felesleges, mert Weber a legújabb korban is tud karizmatikus uralomról, Napóleonról. Valóban, a korzikai hivatásérzete és a francia népben felgyújtott lelkesedés éppen úgy

karizmatikus jellegű, mint az az eljárása, hogy a kormányzás, köz-igazgatás és a hadseregek élére állított munkatársait szintén úgy választotta ki, mint egy próféta a maga tanítványait, egy cseppet sem akadva fenn azon, hogy akit valamelyik európai trónra helyezett, az alacsony sorsú családból származott. Napjaink története pedig Olaszországban és Németországban szintén azt a hivatásérvényesítő alapuló uralmat mutatja, amely a régi állami berendezkedésen tagadhatatlanul lényeges átalakítást eszközölt. Bármilyen nagy is a hasonlóság, egyetlen vonás mégis alapvető különbségre utal: az újabb karizmatikus uralmak nem vallásos jellegűek. S éppen ez az eltérés a döntő. A keleti kultúrkörben — ahonnan, mint a kazár analógia is mutatja, a magyarság hitét magával hozta — a vallásos meggyőződés ereje tudta a lelkekben generációkon keresztül érvényesíteni azt a felfogást, hogy a karizmatikus uralmi forma az egyedül elképzelhető és jogosult. Ez a hit pedig az akkori és ottani műveltségnek, mondhatnók, világnézetnek volt az elválaszthatatlan része s amint a kultúra átalakult, vele kellett fokozatosan neki is változnia egy másik uralmi forma felé. Bármily kiszámíthatatlan is a jövő, az kétségtelen, hogy az egy évezred előtti kulturális állapot nem térhet vissza s így a XI—XII. századi magyar királyság korszaka éppen olyan kevésbé ismétlődhet meg, mint a fascizmus és hitlerizmus sem jelenti az újkori bürokratikus állam-és uralmi forma félretolását. De felesleges is ily messze elkalandoznunk. Mi csak a magyar múlttal foglalkozunk, ebben pedig a XIII. századtól napjainkig karizmatikus jellegű uralom vonásai nem ismerhetők fel. Így tehát a kifejezést bizvást lefoglalhatjuk egyetlen korszak megjelölésére.

Korántsem akarjuk azt állítani, hogy ez a lehető legtalálhatóbb kifejezés. Már utaltunk arra, hogy csak szociológiai szempontból látszik a legalkalmasabbnak. Mindössze heurisztikus értéket tulajdoníthatunk neki, amely csak addig tesz szolgálatot, amíg a kor lényeges vonásait az eddiginél pontosabban fel nem ismerjük s más kifejezőbb elnevezést nem találunk. Nincs tehát nagyobb jelentősége, mint a hűbériség vagy rendiség fogalmi alkalmazásának. Amint könnyű elképzelni, hogy a történettudomány fejlődése egyszer feleslegessé teszi a «hűbéri» és «rendi» szavak használatát, mert náluknál pontosabb és a lényegét jobban kiemelő meghatározásokat fog találni, ugyanígy lesz majd felcserélhető a karizmatikus szó is egy másikkal. Addig azonban, míg e megjelölések az európai történetírásban közkeletű kifejezések maradnak, használatukról mi sem mondhatunk le. Mert ha ezt tennők, nemcsak megfosztanók magunkat annak lehetőségétől, hogy múltunkat az európai kultúrközösség részének tekintsük, hanem azt hamis izoláltságban képzelnök el.

Egy-két példa bizonyára el fogja oszlatni az esetleges aggodalmakat, amelyeket a kissé szokatlan elnevezés ébreszthet s egyszersmind rámutat a gyakorlati előnyökre is, amelyek azzal adódnak, hogy *merjük* levonni

a karizmatikus hitből folyó következményeket. Ha a honfoglaló magyarság fejedelmeit Istentől rendelt uralkodóknak tekintette, társadalmi rendjét a demokrácia nem jellemezte. Bizonyára minden törzs élén állott egy előkelő nemzetség, feltehetőleg az uralkodó által, talán éppen családjának tagjai közül kirendelve s ez, ha kisebb mértékben is, a maga törzsen belül szintén a született vezér szerepét játszotta. Az archeológiai leletek e mellett a társadalmi tagozódás mellett vallanak. Azok a sírok, amelyek a legértékesebb tárgyakat rejtik magukban, nem csoportosan sorakoznak egymás mellé, hanem az egyszerűbbektől távol, külön dombok alatt találhatóak,¹¹ mintha a legelőkelőbb hős még halála után is meg akarta volna őrizni exclusivitasát. Nem tartható tehát fenn tovább az a felfogás — Hajnik Imre és Tagányi Károly egyaránt hirdették — hogy a honfoglaló magyarság nemzetségi szervezete az Árpád-kor első századaiban szinte érintetlenül megmaradt s vizslyaikat nem a király intézte el, hanem a nemzetségek vénei. A XIX. század végének volt ez a történet felfogása, amely úgy látta, hogy a honfoglaló nemzet tagjai zárt tömegben a királytól valósággal függetlenül éltek a maguk közös földjén, amelyen «nem Szt. István törvénye, nem a királyi megyék joga, hanem az ősi magyar szokásjog uralkodott» s a király csak akkor ítelt felettük, ha a vitatkozó felek a maguk jószántából felkeresték őt.¹¹ Hasonlóképpen nem egyeztethető össze a karizmatikus felfogással az a feltevés sem, mintha a bírói hatalom egy bizonyos «ősalkotmány» szellemében, a népnél, törzsnél lett volna, amely azután azt ráruházta az általa kirendelt s a «jogvitákat eldönteni hivatott bírákra», felettük is fennmaradván magának a nemzetnek a nemzetgyűlésen gyakorolt hatalma.¹²

A fejedelem, majd a király nem ilyen árnyékuralkodó volt. Hatalma nagyobb, szinte korlátlan. Nem mintha erőszakkal kellett volna azt elismertetnie. A lelkeken uralkodott ő s vallási képzetek vitték az embe-
reket eléje, hogy ne csak elismerjék uruknak, hanem ítéletének, parancsának engedelmeskedjenek is. A király pedig meg is követelte, hogy az ő közegei intézzék el az ügyeket. A legújabb kutatások ezt kétségtelenül igazolják. Ma már tudjuk, hogy a királybírák, a billogosok intézménye nem a XI. század végén kelt életre, hanem már Szt. István korában megvolt.^{12a} Arról az I. Endre képét ábrázoló ércpecsétről, amelyet az egyik királybíró nyakába függesztve hordott s amely csodálatos véletlen folytán fennmaradt, csak az imént mutatta ki tudós méltatója és magyarázója, hogy azt Szt. István pecsétjének mintájára vészték.¹³ Ezek a bírák pedig szerte az egész országban Ítéleztek azon király nevében és helyett, akinek képét mellükön viselték. Hatáskörük kiterjedt minden rendű emberre, azokra a szabad magyarokra is, akikről korábban azt hittük, hogy elkerülve a király közegeit, ügyeiket nemzetségi bírák előtt intéztették el. Sőt elsősorban felettük s nem az alacsonyabb helyze-

tűek felett ítélték a királybírák, mert hisz a királyi megyékbe vagy uradalmakba tartozóknak a bírái az ispánok voltak.

Amit így a jogtörténeti és szfragisztikai részletkutatás megállapított, az mind megerősíti a királyság karizmatikus jellegéről mondotakat. Ha azt olvassuk Hintzenél, hogy a frank birodalmi comesek hivatali hatásköre és megbízatása végső fokon karizmatikus gyökerű,¹⁴ akkor ugyanezt teljes joggal elmondhatjuk a példájukra életrehívott magyar ispáni intézményről is. Bizonyára nem kell magyaráznunk, hogy a karizmatikus vonás szem előtt tartásával és a demokratikus nemzeti szervezeti teóriájának félretételével nemcsak a király és alattvalóinak XI—XII. századi viszonya helyezhető új megvilágításba, hanem a társadalmi fejlődés is. A kutatás, a régi adatok újabb átvizsgálása és átfogalmazása e tekintetben bizonyára még sok meglepetést fog nyújtani, éppen mert a probléma egyszerre szinte egészen új oldaláról figyelhető meg.

Az alábbiakban nem törekszünk a társadalmi fejlődés részletes megrajzolására. E kérdéssel nagyterjedelmű szakirodalom foglalkozik,¹⁵ amelyben a legellentétebb állítások nyertek kifejezést. Ha szakítunk a mintegy kötelezővé vált szokással és nem igyekszünk minden, a korábitól eltérő magyarázatnál részletesen megindokolni, hogy mit és miért nem tartunk a régibb kutatás eredményeiből elfogadhatónak, ezt abban a meggyőződésben tesszük, hogy az olvasóközönséget nem érdeklik a részletek, a szakember, a kérdés anyagának ismerője pedig észreveszi, hogy az általunk külön nem említett teóriák, feltevések a szakirodalom valamelyik termékében már megcáfoltak; egyébként célunk úgy sem egyéb, mint néhány szempontra felhívni a figyelmet.

Mindenekelőtt szükséges, hogy ne lássunk és még kevésbé törekedjünk keresni a XI—XII. századi Magyarországon olyan társadalmi alakulatokat, amelyek egy másjellelű állammal lehetnek csak kapcsolatban, így nem szabad feltételezni, hogy e korban lett volna nemesség, mint sajátos életet élő rend. Az a feltevés, hogy a (deljesjogú szabadok vagyis a honfoglaló nemzetségek utódai a saját nemzeti kötelekeiken kívül egyebet nem ismertek, nem adóztak és uralkodójukat csupán fegyverrel szolgálták)¹⁶ nem más, mint a későbbi rendi viszonyoknak Werbőczy szellemében való visszavetítése. A valóságban a honfoglaló magyarság nem azonos a XIV. századi nemességgel, közöttük az átmenet nem töretlen. Ha úgy volna, amint Werbőczy állítja, akkor a magyar jobbágyok azoknak a szabad magyaroknak a leszármazói volnának, akiket büntetésből ítélték szolgasorsra, kivette őket a nemzeti szervezetről; ez esetben pedig alig volna érthető, hogy a magyarság mint tudta magába olvasztani a honfoglaláskor itt talált népelemeket. Feltételezve, hogy a magyarság mint hódító nép rátelepedett az itt találtakra s azoknak jobbágyi szolgálányaiból élt — még az a külföldi

irodalom is így képzei, amely nem akarja a nemzetiségek elnyomásának vádját kovácsolni ellenünk¹⁷ — a rendiség korába a magyar társadalom a Nyugatot megelőzve jutott volna el. Rendekről, nemességről azonban korántsem azért nem szabad beszélünk a XI—XII. században, mert az a karizmatikus uralom kora, hanem mert az adatok sem szólnak róluk. Ha nem próbáljuk a reánk maradt korai társadalomtörténeti adatokat mindenáron egy későbbi korra jellemző képbe foglalni össze, hanem megmaradunk eredeti — mondhatnám: természetes — értelmükénél, akkor olyan fejlődést rekonstruálhatunk belőlük, amely részleteiben is az uralom karizmatikus jellegének felel meg.

Szt. István korát véve kiindulópontul, a szabad magyarság körében ekkor három csoportot különböztethetünk meg.¹⁸ Legfelül vannak a király környezetének tagjai, egyháziak és világiak, a legelőkelőbbek, akikre uralkodásában támaszkodik. Magyarokat és külföldről bejött lovagokat egyformán találunk köztük. Ennek a kíséretnek a tagjait nevezik — jelző gyanánt alkalmazva a szót — a XI. században elszórtan, majd a XII. században általánosabban — így Anonymus is — nobilisoknak,¹⁹ de még használatosabb a comes, ispán megnevezés. Aligha kell arra gondolnunk, hogy a comes minden esetben ténylegesen vármegyeispánt jelent. Valószínűbb, hogy a szó eredeti jelentésében értelmezhető és a királyi kísérethez, a comitatushoz tartozást jelenti. Aktív szerepe még a XIII. század elején is csak ennek a kis csoportnak van; még akkor, az aranybulla idejében is a nobilis elnevezés csak reájuk — tehát eredetileg a király tetszése szerint összeválogatott és heterogén jellegű környezet tagjaira, ül. azok leszármazóira — vonatkozik.

A második csoportot a magyarság harcos, fegyverforgató tagjai alkották, míg a harmadikat a békés életmódot folytatók. Ha fel is tesszük, hogy a vándorlások idején még minden szabad magyar — az egész nép — részt vett a harcokban, a végleges megtelepedés már mélyreható változásokat okozott. Akik mint vagyonosabbak szolgáépekkel rendelkeztek s továbbra is a harc volt életető elemük, folytatták a kalandozó háborúkban, majd a királyi seregekben régi életmódjukat, akik azonban földműveléssel, gazdálkodással foglalkoztak, azok sorsa lassan megváltozott. Eleinte saját földjükön gazdálkodtak és személyükre nézve éppoly szabadok voltak, mint a harcosok, a milesek. Amint azonban nőtt a családtagok száma és fogyott az ősi föld, az új generációk kénytelenek voltak máshol keresni megélhetést.^{19a} Ezt a királyi uradalmakban találták meg, továbbá az egyházak, az előkelők és a mileseknek nevezett jómódú emberek birtokain. Földet kértek és kaptak, aminek fejében bizonyos szolgálmányokat teljesítettek. Személyes szabadságuk kétségtelen a XI. század végén is, tehát akadály nélkül mehettek más birtokosokhoz, hogy ott vállaljanak szolgálatot s «liber» nevük is szabad állapotukat jelzi. Ez a név azonban hovatovább csak egy elveszített társadalmi

helyzetnek az emléke lesz. Ha már Szt. István korában is megnyilvánult a tendencia, hogy a hatalmasok és a harcosok a szegény közszabadokat szolgaságba hajtsák, ez a törekvés aligha vesztett erejéből a magán nagybirtok fokozatos kiépülése során. De egyébként a szabad költözés biztosítása sem sokat jelenthetett számukra, mivel más birtokosnál is csak hasonló feltételek mellett nyerhettek földet. Süllyedésüket mutatja az is, hogy a XII. századi oklevelek szerint a földdel, amelyet műveltek, szokták őket is eladományozni.²⁰ A liberek gazdasági élete és helyzete ekkor már alig különbözött a honfoglalók által itt talált népelemekétől vagy a servus-sorsból felszabadítottakétól s így megvolt a lehetőség, hogy összeolvadhassanak, ami a XIII. században már be is fejeződött. A honfoglaló magyarság által megszállt területek lakossága — az oklevelek tanúsága szerint — akkor már magyar volt.

Ennek az elszegényedő magyarságnak nem volt módjában katonáskodni. Hadiszolgálatának megváltásául²¹ fizette a «szabad dénár», liberi denarii nevű adót. Mégpedig minden liber fizette ezt, tekintet nélkül arra, hogy saját földjén vagy másnak a birtokán élt-e. Kálmán király segíteni óhajtván az önállóságukat megőrzött szabad magyarokon, elengedte az adót, de csak nekik, mert egyébként a más földjén vagy a királyi megyékben centuriók felügyelete alatt élőkől beszedette. Ha fel is tesszük, hogy ezzel a rendelkezéssel az otthon élő libernek, szabad parasztnak visszaállott hadakozási kötelezettsége, ezt a katonai szolgálatot nem értékelhetjük magasra s legfeljebb — későbbi analógiához folyamodva — a középkorokéhoz hasonlíthatjuk. Tehát csak kis távolságra s rövid időre lehetett igénybe venni, igazán a végső szükség esetén; komolyabb hadi vállalatokra azonban nem, mert ilyent a liber gazdasági helyzete sem tett lehetővé, nem lévén módjában a fegyver forgatás és begyakorlása.

Ha az uralkodónak fegyveresekre volt szüksége, komoly hadseregre, akkor ilyent nem a liberek soraiból igyekezett szerezni, hanem igénybe vette elsősorban környezetét s az ezáltal reprezentált haderőt, azután a vármegyék harcos elemét s végül azt a jómódú birtokos réteget, amelyet, mint az előkelők és közszabadok közti második csoportot Szt. István korában miles néven emlegettek. Ez volt a szabad, hivatásos harcos elem, amelynek katonáskodását gazdasági ereje, földbirtoka és servusainak munkája is lehetővé tette. Valami népes, nagyszámú rétegnek azonban aligha szabad elképzelnünk. S ha nem hagyjuk figyelmen kívül Delbrück kutatásainak eredményeit,²² melyek szerint a középkori hadseregek rendkívül kicsinyek, akkor — Magyarországra alkalmazva e megállapítást — azt a társadalmi réteget sem gondolhatjuk nagynak, amelynek férfitagjai egyébként a magyar haderőnek csak egy részét jelentették. De még e milesek számát is több körülmény csökkentette. Sokan beállottak közülük a király szolgálatába s akkor a vármegyei

szervezetten belül az ispán hatósága alatt voltak, sőt egy-egy előkelő kíséretébe, környezetébe is elszegődtek. Ez az önkéntes szolgálatvállalás pedig hamar és könnyen vezethetett függő helyzet kialakulására. Így Szt. István korában olyan milesekről is szó van, akik elmenekülnek uruktól s akiket a seniornak jogában van visszakövetelni.²³ És meg számuk az otthoni, ősi birtokon szaporodott, ez ismét az elszegényedés folyamatát indította meg, a «liber»-ek sorsára juttatta őket. Amelyik család megtartotta ősi birtokait, sőt azokat növelni tudta s így módjában volt állandóan megfelelő fegyveresekkel hadba vonulni, az tartozott a milesek csoportjába. Éles, áthághatatlan határok azonban nincsenek a rétegek közt; a jómódú birtokos utódaiból lehet szegény liber, akinek magánbirtokra kell kéredeznie, de ugyanúgy hadi érdemeivel szerezhet magának újabb adomány birtokokat, bekerülhet a királyi környezetbe s lehet hatalmas comes.²⁴

Mondanunk sem kell, hogy ilyen társadalomban, amelyben még nem lehetnek rendek, zárt társadalmi csoportok, nincsenek az egyes rétegek jogai sem szabályozva vagy megállapítva. De írásos kiváltság- vagy jogösszegezésre nincs is szükség. Amikor eljön ennek az ideje, az egy másik periódusnak lesz majd a jellemző vonása. Nem a véletlen, esetleg oklevelek elpusztulásának a következménye tehát az, hogy nem tudjuk, mi volt egy comesnek, egy jómódú harcos magyarnak vagy egy libernek a «joga». Valamennyien olyan társadalomban élnek, amely személyes jellegű, ahol mindenki vallásos tisztelettel tekint a megkoronázott királyra, annak óhaját kötelező parancsnak érezve. Ez az óhaj pedig elevenébe vágó követeléseket támaszthatott a kíséret, a királyi környezet tagjai iránt éppen úgy, mint a milesekkel vagy liberekkel szemben. Vájjon fizetett-e a jómódú birtokos magyar adót vagy adómentes volt-e, ez a probléma nem lényeges, ha tekintetbe vesszük, hogy a legnagyobb teljesítményre, a véráldozattal járó hadiszolgálatra bármikor igénybe vehette őt király.

A XI—XII. századi magyar uralmi forma és társadalmi rétegződés így — az ellenkezője el sem képzelhető — a legszorosabb kapcsolatban volt. Az egész rendszer alapja egy vallásos jellegű hit, központja pedig a király. Uralomról szólván, nem mellőzhetjük el annak megvizsgálását, hogy miként történt a hatalom gyakorlása. Emlékeink egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a király nem egyedül intézte országa ügyeit. A kormányzás és közigazgatás vezetésére mellette vannak hű emberei, akiknek véleményét, ha jónak látja, fontos ügyekben megkérdezi s akik végrehajtják utasításait. Ezeket hozzá tisztán a személyes kapcsolat fűzi, éppen úgy, mint a germán Gefolgschaftot vagy a szláv druzsinát uraihoz.²⁵ Nincs arra szabály, hogy kik lehetnek tagjai a király környezetének; nincsenek családok, amelyeknek tagjai eleve igényelhetnék a maguk számára, hogy a király őket megkérdezze. Az uralkodó egészen

tetszése szerint járhat el, válogathatja össze — ez is a karizmatikus uralom jegye — kíséretét. Egyszerű rabszolgát élére állíthat egy vármegegyének, ispánná teheti s az így egyenrangú lesz a régi, előkelő családból származó ispánokkal. Ugyanígy egyedül tőle függ, hogy kit nevez ki püspökké, érsekké. Mivel keze nincs megkötve, szívesen ad helyet maga mellett idegeneknek, bevándorolt német, spanyol, francia lovagoknak, akik — semmi kötelék sem fűzvéen őket a magyar társadalomhoz s így mindent a királynak köszönhetvén — még feltétlenebbül ragaszkodnak hozzá, mint a magyarok közül kiválasztottak. Azt a hatalmi apparátust, amelyre a király támaszkodott, valóban a személyes hűség, a ragaszkodás s később a kölcsönös viszonyból kialakuló gazdasági és társadalmi előnyök fűzték az uralkodóhoz. Ez környezetével tárgyal, tanácskozik, kormányoz, egyszerűen azért, mert egyedül nem végezhetne mindent és munkatársakra van szüksége, akikkel, bár ki vannak szolgáltatva kénye-kedvének, amíg hűek hozzá, nem bánik méltatlanul. Erre nincs példa az Árpádok történetében; nincs eset, hogy a király keleti despota módjára eltegyen valakit láb alól, mert meguntta őt környezetében. Csak az ellen fordul haragja, aki megszegi a hűséget vagy visszaél bizalmával. Világosan látjuk ezt II. Béla eljárásából. Bár ő elődjének, II. Istvánnak sok szenvedést köszönhetett, trónralépte után nem állott bosszút. Aki hűségére tért és hozzá csatlakozott, az védelmet nyert nála. Csak amidőn Borisz mint trónkövetelő lépett fel s a fegyveres összeütközés elkerülhetetlennek látszott, akkor próbált külömbiséget tenni igazi hívei és a megbízhatatlanok között. Akik kérdésére, vájjon alkalmas, méltó-e Borisz a koronára, határozott nemmel feleltek, azokat az első csoportba sorolta, az ingadozókat a másodikba s ezeket, hogy a döntő pillanatban ellene ne fordulhassanak, legyilkoltatta. Nem az uralkodása előtt elszenvedett sérelmekért rendeztetett tehát II. Béla vérfürdőt, hanem azért, mert a legyilkoltak hűsége, odaadása nem látszott elég szilárdnak. S hogy az ilyenek eltávolítását a környezetből jogosnak találták, azt egy epizód tanúsítja. A gyanús urak egyikét, Lampert ispánt, a saját testvére ütötte agyon, így bizonyítván be, hogy még a testvéri szeretetnél is erősebbnek kell lennie a király iránti hűségnek.²⁶

A karizmatikus uralmi forma nem az Árpád-ház kihaltával ért véget. Naivság volna azt hinni, hogy azért szűnt meg a magyarság karizmatikus hite, uralkodócsaládja isteni hivatottságáról vallott felfogása, mert III. Endre után nem volt több fiúutód, akihez ez a hite hozzákapcsolódott volna s így a végzettől teremtett helyzet kényszerűsége következtében fogadott el vagy szervezett új uralmi formát. A karizmatikus jelleg hamarabb eltűnt, még a XIII. században, az Árpádok uralma alatt. A döntő tényező a királyi környezet felfogásának, hitének s ezzel kapcsolatban társadalmi meg gazdasági helyzetének átalakulása volt. Király és környezete, ez a maroknyi csoport, a XIII. században

is kezében tartotta a hatalmat, így kívülről talán semmi változást sem lehetett rajta észrevenni, pedig valójában a két félnek egymáshoz való viszonya egészen más lett. A súlypont a XIII. század elején eltolódott és a király helyett a környezet lett a jelentősebb. A társadalomnak ez elitjében hamvadt el először a régi hit tüze s nem a nagy tömegben, hogy helyet adjon egy új felfogásnak, megerősítve korunknak azon meggyőződését, hogy a műveltség fejlesztésében, átalakításában mindenkor a kiválasztottaknak van döntő szerepük.

Azon sem lepődhetünk meg, hogy a királyi környezet egyházi és világi tagjai közül a klerikusok előbb vontak ki magukat a karizmatikus hit varázsa alól. Korántsem azért, mintha esetleg külföldi származásuk miatt idegen lett volna előttük a magyarságnak az uralomról vallott felfogása. Még azoknak a külföldieknek is, akik Szt. István korában jöttek Magyarországra, s itt a legmagasabb egyházi méltóságokat nyerték el, ugyanazt az uralkodót kellett a magyar királyban látniok, mint bármely magyar származású püspöknek vagy ispánnak a XI. század végén. A király ugyanis egyháza ügyeiben éppen olyan korlátlanul intézkedhetett, mint a világi vonatkozásúakban. Tehát tetszése szerint nevezhette ki az egyháznagyokat és a királyi apátokat, elvehette tőlük méltóságukat, ellenőrizte őket, szervezeti kérdésekben gyakorolta a legfontosabb jogokat, és parancsaival, utasításaival belenyúlhatott a legbelső ügyekbe. Mégpedig nemcsak Szt. István, hanem utódai is, s nem is valami speciális pápai felhatalmazásra. Nem kell feltételeznünk, hogy Szt. István a római szentszéktől különös kiváltságot kért vagy kapott a magyar egyház megszervezéséhez.²⁷ II. Szilveszter valószínűleg maga lett volna a legjobban meglepődve, ha Szt. István őt kérte volna fel a szervezés munkájára; a pápa a felhívásnak nem is tehetett volna eleget, mivel a XI. század elején nem rendelkezett megfelelő apparátussal. De Szt. Istvánnak nem is volt szüksége engedélyre. Egész Európában olyan volt akkor a helyzet — a pápaság hatalmának kifejlődése *előtt* vagyunk — hogy az uralkodók egyházuk ügyeit tetszésük szerint intézték, így pl. a cseh herceg és a lengyel király is, noha ők egyházi tekintetben sem voltak olyan szuverének, mint az Árpádok. A prágai püspököt tehát a cseh herceg nevezte ki s ha össze is gyűlt a klérus, a nép, a nemesség, ez csak azért történt, hogy az új püspök bemutatassék és elnyerje az acclamatíót; ezután a német király erősítette meg méltóságában, a mainzi püspök pedig a felszentelést végezte el.²⁸ Lengyelországban hasonlóképpen egészen a fejedelem hatalma alatt állott az egyház a XII. század végéig, éppen mert a kereszténységet az államhatalom terjesztette el s állam és egyház vállvetve, kölcsönösen egymásra támaszkodva haladtak.²⁹ Nehéz feltételeznünk, hogy Szt. István csak különös felhatalmazásra tehetett volna azt meg, ami a cseh hercegnek módjában volt, utódai pedig még úgy sem. Ismételjük, a valóságban a magyar királyok

a XI. század végéig éppen olyan korlátlan módon intézkedtek az egyházon belül, mint az államigazgatás terén, s így a klerikusok, kik tőlük nyerték püspöki kinevezésüket, feltétlen engedelmességet tanúsítottak irántuk. A nagy változást a pápai hatalomnak a megerősödése s az a törekvése idézte elő, hogy a nemzeti egyházak püspökei tőle függő helyzetbe kerüljenek. Ez fokozatosan sikerült. Magyarországon a római kúria a két érseket juttatta vezetőszerphez azzal, hogy a többi, eddig velük csaknem egyenrangú püspök fölé emelte³⁰ s ugyanakkor szorosabban magához fűzte őket. Ismeretes, hogyan történt ez a kalocsai érsekkel. 1105-ben a pápa maga iktatta őt méltóságába, palliumot küldött neki s hűségesküt követelt tőle. Ez annyira új dolog volt, hogy a király és környezete nem győztek eleget csodálkozni s mellőzését kérték. A pápa azonban keresztül vitte akarátát,³¹ s az érsekeknek ettől fogva személyesen kellett a palliumért Rómába elmenniök, ugyanott a hűségesküt is leteendő. A sokat emlegetett III. Béla-kori jövedelem jegyzék mutatja, hogy akkor már az érsekek valóban a püspökök felett álltak; ez a följegyzés a magyar püspökségeket a szerint csoportosítja, hogy az esztergomi vagy a kalocsai érsek suffraganeusai-e.

A magyar egyháznagyoknak a királytól való további függetlenülését jelentette Kálmán lemondása az investitúráról (1106.), amelynek gyakorlása jelképezte eddig a királynak az egyházi ügyekben játszott döntő szerepét. Azt a hatalmát, hogy az egyháznagyoknak az anyagi és lelki jogkört — a temporalitát és spiritualitát egyaránt — ő adja. A XI. században érvényesült gyakorlatban tehát a király ajándékozván a birtokot az egyháznak, őt illette meg a jog arról továbbra is gondoskodni, így az egyházak és közigazgatásuk élére a püspököket és apátokat, mint tisztviselőket behelyezni s őket ellenőrizni, vájjon lelki hivatásukat teljesítik-e.³² Az investitúraharcban az uralkodó elveszítvén az egyházi hivatal és a vagyon feletti rendelkezést, mindössze az a joga maradt meg, hogy az érseket, püspököt bevezesse, beiktassa egyháza javainak az élvezésébe, vagyis hatalma csak a temporalira szorítkozott. Ennél azonban a spirituália természetesen fontosabb volt; előbb ezt kellett elnyernie az új egyháznagynak s ha megkapta, akkor már meg is illette a temporalia. Az uralkodó így többé nem rendelkezik szabadon az egyházi birtokkal, az hűbéri jellegű lesz. Mert amint a hűbérúr nem veheti egyszerűen vissza a birtokot hűbéresétől, hanem az annak családjában öröklődik, ugyanígy az egyházi vagyon is elválaszthatatlan tartozéka lesz egy bizonyos egyházi tisztségnek, méltóságnak, amelynek betöltése többé nem egyedül az uralkodó önkényétől függ. Vagyis az egyházi javak és azok birtokosai — a hűbéri felfogás érvényesülésével — függetlenülnek a királytól, míg *végül* ennek hatásköre csak a főkegyúri jog gyakorlására szorítkozik.³³ Kálmán 1106-ban tehát igen jelentős jogkört adott fel^{33a} s ezzel utódai uralmának karizmatikus jellege

megszűnt a magyarság lelki életének azon területén, amely az egyházzal volt vonatkozásban. A magyar egyház nem tekinthette többé oly rendkívüli hatalomnak a királyságot, mint korábban, ha egyszer a pápa rendelkezik a spiritualia felől.

A laikus világ aligha szerzett tudomást a változásról, talán a klerikusok legnagyobb része sem értette azt meg, a legműveltebb és legelőkelőbb egyháznagyok azonban annál inkább tisztában voltak annak fontosságával. Ők éppen tanultságuknál fogva egyre szélesebb körben terjeszthették el azt az új felfogást, hogy a király az egyházban csak a regaliával rendelkezik, ez pedig, mivel tartozéka a spiritualiának, csak azé lehet, akit megillet a vezetés a lelkiekben. Ha azonban a király nem adhatja másnak az egyházi javadalmakat, csak annak, aki kánoni választás és felszentelés által érsek, püspök vagy apát lett, az egyházi javadalmak mintegy hűbér birtokok lesznek, ő maga pedig mintegy főhűbérúr. Marad ezentúl is befolyása, azt érvényesítheti a választásnál, az ellenőrzés területén, a méltatlan püspökök elmozdítása tekintetében pedig hatásköre a XII. század közepéig változatlanul a régi, mégis, hatalma nem oly korlátlan, mint régen és legfőbbképpen más színben tűnik fel az érdekelt egyháznagyok előtt; Ezek, a pápára támaszkodva, önállósulnak, kikerülnek a király kizárólagos hatásköre alól, lesznek a királyi kegytől független jogaik, amelyeknek megerősítésére, továbbfejlesztésére törekedhetnek. Az önállósulással, a hűbériséget jellemző ezen mozzanattal pedig kiobbannak a konfliktusok a király és az egyháziak között. Lukács érsek szereplése a XII. században már az uralkodó és a klérus ellentétbe jutásának az eredménye.

Később változott meg a királyi környezet világi tagjainak a felfogása. Ez is együtt járt az uralkodótól való függés meglazulásával. Amint egyesek hű szolgálataikért vagyont, nagy birtokot szereztek, amely nemzedékről-nemzedékre öröklődött, családi hatalmak tűntek fel, alakultak ki. Annak tudata, hogy a vagyon a király jóindulatából származik, annál könnyebben homályosulhatott el, minél súlyosabb morális gátak akadályozták a királyt abban, hogy visszavonja elődeinek intézkedéseit. S különben, miért is vette volna el a vagyont, ha hozzá hű emberek kezében volt az? A vagyon azonban önállóságot biztosított és a feltétlen engedelmesség csak addig tartott, amíg a király mindent elnyomó hatalommal rendelkezett. Mihelyt a legvagyonosabbak együttesen nálánál nagyobb erőt képviseltek, s ennek valamely trónviszály alkalmával tudatára jutottak, vége volt az engedelmségnek, sőt — sok esetben — a hűségnek is. A környezetnek a XIII. század elejére bekövetkezett önállósulása jelöli ki tehát a karizmatikus uralom végét.

A változás óriási méreteit jól jellemzi a XI. és XIII. századi felfogás szembeállítása. Az elsőt Ernye ispán szavai fejezik ki. Amikor Salamon és a hercegek között harcra került a dolog, a csata előtt könnyeit hullatva

vallotta be, hogy fájlalja a testvérháborút; de bár igazságtalannak találta uralkodója eljárását, hozzátette: «Nekünk illik, hogy meghaljunk a királyért, de jobb volna, ha okosabban cselekednénk».34 Hűsége tehát győzött minden más érzése, szenvedély és belátás felett s engedelmesen feláldozta életét. Míg akkor a király elhatározása döntötte el a környezet sorsát, éppen ellenkezőleg történt a XIII. század trónviszályaiban. A változás időpontja elég pontosan megrögzíthető. Imre fegyvertelenül, egy szál vesszővel kezében egyedül átment öccse táborába, hogy kiragadja környezetéből, anélkül, hogy ez moccani is mert volna a karizma birtokosa ellen (1203); ugyanő azért koronáztatta meg fiát, hogy biztosítsa számára az uralkodást. II. Endre ellenben kénytelen volt megbocsátani azoknak, akik feleségét meggyilkolták s fiát azért tette meg ifjabb királlyá, hogy a saját uralmát valahogyan megőrizhesse. Ha 1213-ban még felháborodva kérte III. Incét, átkozza ki azokat a hűtlen összeesküvőket, akik az ő életében s akarata ellenére fiát, Bélát akarják trónra juttatni, a következő évben már hozzájárult a koronázáshoz, hogy így szerelje le az ellenzéket. Kétségtelen ugyanis, hogy nem Béla herceg volt az, aki a mozgalmat apja ellen megindította, lévén 1214-ben mindössze nyolcéves gyermek. Egy párt állott mögötte, amely felhasználta őt. Ez a párt nem a nemzet egyik része volt, hanem az előkelők azon kis csoportja, amely Endre udvarában nem érvényesült eléggé, s így az ifjabb király országrészében — előbb a Dráván túl, majd Erdélyben — akart szerephez jutni. Ezek az urak tolták előtérbe a herceget, hogy háta mögött megvalósíthassák terveiket, gyakorolhassák a hatalmat, amely — hitük szerint — megillette őket. A környezet túlsúlyra jutását a XIII. század második felének az eseményei még határozottabb vonalakkal tükrözik vissza. IV. Béla jól tudhatta saját tapasztalataiból, mit jelent az ifjabb királyság s mégis kénytelen volt megkoronáztatni fiát, Istvánt, hogy ez az országnak kb. felén nádora, országbírája s egyéb előkelők kíséretében uralkodjék; el nem kerülhetett azonban még így sem a fegyveres viszályt, amelyet mindkét uralkodó környezete szított, hogy azután Kun László korában a fejlődés lavinaszerűen rohanjon tovább. A versengő udvari pártok ekkor már bábként rabolták el a királyt; hol egyik, hol másik kényszerítette rá akaratát, nem hagyván fenn kétséget, hogy az urak hatalma olyan nagy lett, hogy nemcsak együttesen, hanem csoportonként is erősebbek nálánál.³⁵

Ugyanakkor, amidőn a királyi környezet önállósul s tagjaiban kihuny a karizmatikus hit, tűnik fel oklevelekben egyre gyakrabban a királyi serviens elnevezés.³⁶ Nem lehet valami esetleges jelenség, hogy a harcos, birtokos magyar neve egy bizonyos időponttól kezdve lesz «királyi szolga». Nem lehet egyszerűen valami kancelláriai divatot, egy szónak kedveltté válását látnunk a kifejezés állandósulásában. Az elne-

vezés értelméből és az időpontból — a XIII. század első negyedéről van szó — bizonyos társadalmi eltolódásra, a mélyben végbement változásokra következtethetünk. Úgy látszik, mintha a király azt a hiányt, amely környezetében a legelőkelőbbek önállósulásával, függetlenülésével keletkezett, új elemek bevonásával igyekezett volna pótolni. A birtokos jómódú harcos — lett légyen magyar származású vagy külföldről bevándorlót — került a királlyal új nexusba. Az uralkodó ezt az egész társadalmi réteget, amely eddig nem volt vele oly szoros kapcsolatban, mint a nobilisok csoportja, most a maga kísérete, familiája tagjául tekintette. Annak a régi társadalomszemléletnek szellemében történt ez, amely a karizmatikus hittet kapcsolatban már korábban kialakult. Eddig is a legnagyobb jutalom az volt, ha a király felvett valakit a kíséretébe. Ahol nincs cím és rang, nincsenek meghatározott jogú rendek, ott nem is lehet nagyobb kitüntetést elképzelni, mint az uralkodó környezetébe, a kiválasztottak közé való tartozást. A magyar törzsszervezet és fejedelemiség korának a XIII. század elején is még élő felfogását, a kíséretnek ezt a jelentőségét máshol, hasonló kultúrfokú népeknél is sorra megtaláljuk. Hogy a laikusok által ismert szép példára hivatkozzam, Tolsztoj egyik kaukázusi elbeszélésében is a kunzáki tatár kánoknak kész a náluknál hatalmasabb Hamzat egész hadseregével éppen úgy szolgálni, mint apja szolgálta az előbbi kánt s erre irányuló kérését így fejezi be: «Engedjétek meg, hogy a hazátokban éljek s én tanácsaimmal foglak benneteket támogatni, ti pedig azt teszitek, amit akartok».

A harcos, birtokos magyar, aki távol élt a királyi udvartól, érthető, csak képletesen lehetett a királyi környezet — a familia vagy aula, vagy domus regia — tagjává.³⁷ Szolgálata, hogy azt az uralkodó környezetének tagja gyanánt róhat ja le, nem megalázást jelent számára, hanem ellenkezőleg, kitüntetést s így nem is tiltakozik a «királyi szolga» elnevezés ellen. A serviens kifejezés általánossá válása nem jelenti tehát új társadalmi rétegnek a születését; egy már meglevő réteg nyerte el ezt a nevet, mégpedig úgy, hogy arról írásos emlék nem maradt fenn. Azok az egyes királyi oklevelek, amelyek servienssé fogadásról szólnak, ugyanolyan jellegűek, mint a későbbi nemesítő privilégiumok, azaz velük alsóbb rétegekből kifejezetten egyeseket emelt ki a király. De ugyanaz a kapcsolat, amellyel a névszerint ismert hospeseket vagy várjobbágyokat magához fűzi az uralkodó, közte és a birtokos, harcos magyarság között írás nélkül jött létre. Ezen az elmondottak után nem csodálkozhatunk. Az volna az érthetetlen, ha az egész országban egy bizonyos évben servienssé fogadó okleveleket osztogattak volna szét. Amint a XI—XII. században a királyi környezetbe fogadásról a kíséret új tagjai, így a bevándorló lovagok nem nyertek oklevelet, mert ilyenre senkinek sem volt szüksége, ugyanúgy a kibővült kíséret tagjaiul tekintett birtokos magyarok sem kívánhattak hasonlót. Ők, ha szabad mondanunk, autó-

matikusan lettek királyi serviensek. De korántsem úgy, hogy ők kezdték magukat a királyi környezet tagjainak tekinteni vagy mondani. Ilyesféle pozícióigénylés abban a társadalomban, amelyet a személyes kapcsolat jellemez, korai volna. Azt még fel lehet tételezni, hogy egy társadalmi réteg új előnyökre vagy a meglévők kibővítésére törekszik, de azt már nem, hogy olyan személyes viszonyt kifejező kapcsolatba akarna jutni, amely reális előnyt nem jelent neki. A XI—XII. századi uralmi szervezetről éppen úgy következik, mint az imént említett jelenségekből, hogy csak a király lehetett az, aki kitüntetésképpen a maga szolgáinak tekintette és nevezte a társadalom egyik rétegét. Vagyis ez a felemelés a királyság műve volt és nem a társadalomé.

Nem mond-e azonban a fentieknek ellen a királyi serviensekre vonatkozó legbecsesebb emlékünknél, az aranybulla? E kérdés felvetése nem látszik feleslegesnek, hiszen éppen ez oklevél alapján homlokegyenest ellenkező vélemények hangzottak el arra vonatkozólag, hogy kik is a királyi serviensek. Így az egyik szerint «a nemesség alsó határán mozgó és a teljes nemesi szabadság elnyerésére még csak törekvő hűbéres katonaosztály» tagjai,³⁸ a másik szerint, amely általánosabb, egyenes leszármazói a honfoglaló szabad magyaroknak, akik elszegényedve, a hatalmasok által elnyomatva, sanyarú helyzetbe jutottak,³⁹ míg az aranybullával régi nemesi szabadságukat vissza nem nyerték. Ez a mozgalmuk ezért is lett volna tradicionális jellegű, a Szt. István korától élvezett társadalmi helyzet visszaszerzésére irányuló.⁴⁰ Általában a servienseket igen népes társadalmi rétegnek képzelik. A nemzet zömét látják benne, pl. Tagányi a nemzetségi szervezetben élő egész magyarságot. Közelebbi, részletesebb vizsgálat alapján azonban az tűnik ki, hogy az aranybulla szerint is a királyi serviensek jómódú, sőt gazdag emberek. Bár a gazdagság relatív fogalom, az vitathatatlan, hogy nem gyengülő, szegényedő réteg tagjai, mint azt a tüstént ismertetendő pontok is igazolják.

A 3. pont szerint a király megígéri, hogy collectát vagy szabad dénár nevű adót nem szedtet a serviensek birtokain, sem azok házaiban vagy falvaiban nem száll meg. A birtok neve itt praedium, a falué villa. Ez a mondat nem értelmezhető a későbbi nagyszámú nemesség, nemesi falvak mintájára úgy, mintha a birtok csak földet jelentene, amelyet a serviens maga művel meg, a villa pedig olyan falut, amelyben számtalan serviens él, egy-egy közös honfoglaló ős leszármazottai. A «super praedia» kifejezés más magyarázatot kíván, ugyanúgy a «szabad dénár» elnevezés is. Ha arról volna szó, hogy a király ezentúl nem fogja a serviensek által eddig személy szerint fizetett adót beszedni, akkor nem említene birtokaikat. Birtokokon a rajtuk élő népelemeket kell értenünk, amelyekre különben a liberi denarii név is utal. Ezt az adót, mint láttuk, a külföldről beköltözöttek vagy az egykor szabad magyarok fizették, akik

elszegényedve, a király és mások birtokaira húzódtak, a comesek uradalmaira éppen úgy, mint egyházi javakra — és a serviensek földjeire. Azaz a servienseknek olyan birtokaik, falvaik voltak, amelyekben liberek is éltek. Mert hogy szolganépek voltak, az bizonyosra vehető. Ugyanezen cikk további része megerősíti a serviensek gazdagságára vonatkozó feltevésünket. E szerint a király a collectát az ő — t. i. a serviensek — egyházaik népeitől sem fogja beszedni: *super populos eciam ecclesiarum ipsorum*. A magyarázatok ezt az *ipsorum* szót mint valami felesleges vagy értelmetlen kifejezést figyelmen kívül hagyták s a mondatot úgy fordították, hogy általában az egyház népei nyernek mentességet. Pedig a kifejezés az előző mondat servienseire utal s ha tisztában vagyunk az Eigenkirche fogalmával — sajnos, nem térhetünk ki régibb egyháztörténetünket fenekestől felforgató jelentőségének magyarázatára — azonnal észrevesszük, hogy itt azon egyházakról van szó, amelyeknek serviensek voltak a kegyurai. Olyan templomokról és monostorokról, amelyeket egy-egy család, abból szétágazó nemzetség alapított, s amelyekhez, mint családi vagyonhoz az alapító utódait a kegyúri kötelekességek éppúgy hozzáfűzték, mint az egyházi bevételekből húzott jövedelmek is. A király tehát a serviensek egyházainak népei számára biztosítja a collecta alóli mentességet, amiből következik, hogy az a servienscsalád, amely kegyúr volt, nem tartózkodhatott a szegény közsabadok közé, hanem csak a tehetősek, sőt gazdagok sorába.⁴¹

Az 5. pontnak az a rendelkezése, hogy a megyei ispán csak pénzváltási és tizedügyekben ítéldhet a serviensek birtokain (*praedium*), szintén feltételez azokon szolganépeket; ellenkező esetben, ha szegény szabadokról lenne szó, az intézkedés is csak róluk emlékeznék meg és nem birtokaikról.⁴² S még világosabban szól a 18. pont: «A serviensek, engedélyt kapva tőlünk, szabadon mehetnek fiúnkhoz, vagyis a nagyobbtól a kisebbhez s ezért birtokaikban ne károsíttassanak meg».⁴³ A birtok neve itt *possessio*, ami a későbbi terminológiában falut jelent.

A kép, amely a felsorolt pontokból kibontakozik, nem szegény, keze munkájából élő szabadokat ábrázol, hanem jómódú, falvakkal, szolgákkal rendelkező birtokos urakat. Mindazon további cikkek is, amelyek a serviensek falvait (*villa*) emlegetik, nem értelmezhetők úgy, mintha a serviensek közbirtokosságot alkotnának s oly falvakat, amelyekben a szolganépekkel szemben ők vannak túlnyomó többségben. Ha tehát a 15. pont szerint a királyi lovászoknak, solymároknak és pecéreknek nem szabad a serviensek falvaiban megszállni, itt a serviens értelme: földesúr. S ezt még kétségtelenebbé teszi az 1231-i aranybulla 28. pontja, amely egész világosan a serviensek népeit (*populus*) menti fel a gyepüvágás, határkészítés szolgálata alól.⁴⁴

Ha a serviensben nem látunk többé szegénysorsú embert, ha nem is azzal a közsabadal azonosítjuk, aki ősi szabadságát a saját földjén

éppen csak meg tudta őrizni, akkor nem akadunk fenn azon sem, hogy a híres 1232-i zalai oklevélben, amely a megyei önkormányzat legelső emléke, a serviensek közt a hatalmas Atyusz bánt is ott találjuk. De ugyanebből a feltevésből kiindulva, az aranybulla lényegére vonatkozólag is elfogadható magyarázatot nyerhetünk s megkísérelhetjük annak eldöntését, hogy vájjon új, addig nem élvezett előnyöket jelentett-e az oklevél a servienseknek vagy csak régi, esetleg közben veszendőbe ment jogaik megerősítését? Bizonyára felesleges hangsúlyoznunk, hogy az eredmény nem lehet közömbös. Az első esetben az aranybulla egy emelkedő társadalmi réteg törekvéseinek betetőzését jelenti, az utóbbiban egy süllyedő erőfeszítését, hogy régi életszínvonalát megtarthassa.

Az aranybulla előtti korból a serviensekre vonatkozólag, sajnos, igen csekély okleveles anyag áll rendelkezésünkre. E szerint azoknak, akiket később királyi servienseknek neveztek, a XIII. század elején kiváltságaik a következők voltak: 1. A királyi seregben harcolnak, 2. csak a király vagy a nádor bírászkodhatik felettük, 3. a királyi udvarban szabadon megjelenhetnek, 4. rendkívüli adót (*exactio, collecta*) nem fizetnek.⁴⁵ Ez utóbbi kiváltság nagysága — sajnos — egész pontosan nem állapítható meg; lehetne arra gondolni s ez is volna a valószínűbb, hogy csak ők maguk személyükre voltak adómentesek, szolganépeik pedig már fizették a királyi adót,⁴⁶ de úgy is értelmezhető az a kuszált mondat, amelyre utalva vagyunk, hogy birtokaik is általában mentesek a rendkívüli adó alól.⁴⁷ Az aranybulla megerősíti az említett négy kiváltságot, ugyanakkor azonban más jogokról is szól. Azt hisszük, ha a serviensek az utóbbiakkal már a XIII. század elején rendelkeztek volna, az oklevelek azokról szintén megemlékeznének. Ami tehát az aranybullában először tűnik fel, az új vívmány, s ezt annál inkább feltehetjük, mert magának az oklevélnek a fogalmazása is e mellett szól.

Rendkívüli könnyítést nyertek el a királyi serviensek a hadi szolgálat terén. Amíg korábban a király felszólítására haladéktalanul táborba szállottak s támadó hadjáratra is elkísérték őt, túl az ország határain, most megkapják azt a kiváltságot, hogy csak védekező háború, ellenséges támadás esetén kell harcolniuk. S ha a király külföldi hadi vállalatánál mégis igénybe akarná venni támogatásukat, akkor köteles kiadásaikat pénzben megtéríteni. Azt, hogy új volt ez a kiváltság s régebben elkísérték a királyt, bizonyítja az a további ígéret, hogy a támadó háborúból visszatérve, az otthon maradt serviensektől a király nem fog szedni hadbírságot. (7. pont.)⁴⁸ Ez a bírság nyugaton is a katonai szolgálat alól kibújókat sújtotta,⁴⁹ s így kétségtelen, hogyha most a serviensek biztosítékot stipuláltak maguknak, hogy mentesek alóla, akkor korábban kellett fizetniök.

Pénzügyi tekintetben szintén jelentékenyen bővültek a serviensek kiváltságai. A király birtokaikon rendkívüli adót (*collecta*) nem szedett —

ez esetleg régi kedvezmény volt — újnak tekinthető azonban az az ígéret, hogy a birtokaikon megtelepedett liberektől füstpénzt sem. (3. pont.) Eddig is volt már arra eset, hogy az uralkodó főleg egyházaknak és előkelőknek átengedte a birtokaikon szedett «szabad dénárokat» vagy azok egy részét,⁵⁰ most pedig ezt a kedvezményt kiterjesztette a királyi serviensekre is.⁵¹ Az adóelengedés, amely csökkentette a király bevételeit, nem az adózók terheinek könnyítésére irányult. A libereknek továbbra is elő kellett teremteniök a dénárokat, azokra azonban a földesúr, a serviens tette rá a kezét. Azzal, hogy az egykori állami adók így magán földesúri szolgáltatásokká változtak, egyrészt a régi szabadok végérvényesen egy színvonalra süllyedtek a korábbi szolgálattal, másrészt, ami bennünket most érdekel, a serviensek tekintélyes jövedelemhez jutottak. Hasonló jelentősége volt a descensustól való szabadulásnak. Személy szerint eddig sem terhelhette ez a költséges vendéglátás a servienseket; az ő házukban a király emberei korábban sem szállhattak meg, most azonban népeik is mentességet nyertek (15. pont), amiből megint csak nekik, a birtokosoknak volt hasznuk. Népeiknek a király által igénybe nem vett gazdasági erejét, szükség esetén ugyanis ők használhatták fel. A serviens földesúri joghatósága egyébként igazságszolgáltatási tekintetben is megerősödött népei felett. Bár az immunitás még nem teljes, igen nagy lépéssel haladt előre a fejlődés. A megyei udvarispánok be sem tehetik lábukat a serviens birtokaira, az ispán is csak pénz- és tizedügyekben ítéltet annak népei felett s bár bűnügyekben megmarad a régi királybírák illetékessége (5. pont), minden más, főleg vagyoni jogi kérdésben a serviens lesz a bíró falvainak lakói felett.⁵²

A serviensek személyes szabadsága azzal, hogy közvetlen a király, illetőleg a nádor bíraskodása alá tartoztak, eddig is kétségtelen volt. Ha erre vonatkozólag mégis történt intézkedés, ez csak a visszaélések meggátlására irányulhatott. Az aranybulla fogalmazása megerősíti ezt a feltevést; megígérteti ugyanis a királlyal, hogy még valamely hatalmas kedvéért sem fogat el serviens, kivéve, ha előbb megidézette és törvényes úton elítéltette (2. pont), viszont a bűnös serviens még egy hatalmas sem veheti védelmébe. (28. pont.)

Azt a kiváltságos helyzetet, amelyet a serviensek az aranybullával nyertek el, a régi uralkodói kíséret tagjai, a legelőkelőbbek már régóta, bizonyára már a királyság előtti kortól kezdve élvezték. A serviensek számára mindez új volt. Nem egyszerűen régi jogaik megerősítését, elismerését jelenti tehát az aranybulla, hanem óriási előnyöket, társadalmi helyzetük hatalmas felemelkedését. A törekvés, hogy mindezt elnyerjék, természetesnek mondható. Mikor szimbolikusan a királyi kíséret tagjai lettek, mikor az uralkodó egyetemlegesen befogadta őket oda s annak részei gyanánt tekintette őket, fel kellett ébredni bennök a vágyak, hogy elnyerjék mindazt a reális előnyt is, amely ezzel a hely-

zettel korábban, régtől fogva — mint az emberek gondolták, Szt. István korától fogva — együtt járt. Ez a vágyuk azonban csak akkor érhetett célt, amikor az általános politikai helyzet kedvező fordulatot vett.

Az aranybulla kiadásának körülményei — amelyeket történetírásunk oly mesteri módon tisztázott⁵³ — igazolják feltevésünket. Nem a serviensek voltak az igazi mozgató elem, hanem a legelőkelőbbeknek, a nobilisoknak az a csoportja, amely kívül állott a hatalmon s nem érvényesült — II. Endre kedveltjei két-három méltóságot is kumuláltak —, a kormányrudat azonban kezébe igyekezett szerezni. E mozgalom vezetőinek, Imre király régi híveinek «kormánybuktató» tervükhöz szükségük volt külső tényezőkre, amelyek súlyt adhattak törekvéseiknek, így fordultak a serviensekhez, akiket meg is nyertek, lappangó vágyaik kielégítését ígérve. A mozgalom sikerrel járt; a csoport vezére, Tódor lett a nádor, a serviensek pedig megkapták az aranybullát. Ez tehát nem kizárólag a serviensek műve, de még kevésbé egy közvetlen pusztulás előtt álló népelem, valami igen nagy tömeg — a közsabadok — vak ösztöneinek elementáris megmozdulásával kivívott szabadságlevél. Nincs semmi támpont annak feltevéséhez, hogy az aranybulla kieszközlői a netán megzavartnak gondolt társadalmi vagy erkölcsi rend helyreállítására törekedtek. A szellemtörténet lényegének félreismerése, vérszegény ábrándozással, sőt logikátlan képzelődéssé alacsonyítása volna azt tételezni fel, hogy erkölcsi értékeket sértő igazságtalanságok jóvátételére, a «tradíció», az elődök jogának biztosítására irányult volna a mozgalom. A királyi serviensek semmit sem törődtek a szegény magyarokkal, a közsabadokkal, segítő kezüket nem nyújtották ki feléjük, javukra még ígéretet sem kértek, hanem ellenkezőleg, rajta voltak, hogy a liberek végleg az ő és a nagybirtok alattvalóivá legyenek. Az aranybulla, a nobilisok egy csoportjának és a servienseknek ez a közös műve, valójában egy új kormány programmjául tekinthető. A programmszerűséget igazolják a kijelentések, amelyek a különböző társadalmi csoportok, így a várjobbágyok, hospesek kiváltságainak megerősítését, biztosítását Ígérik, vagy a visszaélések, mint a méltóságok halmozásának megszüntetését, továbbá a megyésispánok szigorú ellenőrzését, a zsidók és izmaeliták visszaszorítását, jó pénz verését, az egyháznak járó tized régi módon való fizetését, amint az egy új rezsimhez illik is.

Az új kormány tagjai természetesen nem a serviensek közül kerültek ki, hanem ugyanazon nobilisok közül, akiknek egy másik csoportján nyugodott eddig a király mellett a hatalmi szervezet. Ezeknek a nobilisoknak a kiváltságos helyzetét senki kétségbe nem vonta; őket, mint egy csoport tagjait, sem a király, sem társaik, az ad hoc uralmon levők el nem nyomhatták, így «jogaik» felsorolására sem volt semmi szükség. Igaz, az aranybulla bevezetésében e nobilisok, magukra célozva, mondatják a királlyal, hogy az ő szabadságuk az uralkodók önkénykedése és hamis

tanácsadók sugalmazása folytán megcsorbult, amiért a királyt gyakran kérték az ország helyzetének orvoslására; mindezek a frázisok azonban csak azon sérelmeikre vonatkoznak, amelyek a hatalom gyakorlásából való kiszorítással érték őket. A maguk számára nem volt sok követelni valójuk. Miután elnyerték a főbb tisztségeket s ezzel a kormányzás a kezükbe jutott, élvezték a hatalommal járó előnyöket, mindazt, ami az imént előttük uralkodó csoporté volt. Mindössze néhány pontban látszott szükségesnek a maguk és társaik, a nobilisok helyzetét biztosítani.⁵⁴ Így (8. pont) a nádor az ő pereiket, ha azok fejvesztéssel vagy jószágelkobzással járnak, nem fejezheti be egyedül, hanem köteles a király elé terjeszteni. Ez volt éppen az egyik különbség, amely nobilis és királyi serviens közt fennállt; az utóbbi perét a nádor minden esetben végérvényesen elintézhette. Ugyancsak a nobilisok érdekeit védte az a rendelkezés, hogy a háborúban elesőnek fia vagy testvére megfelelő tisztséget kap, azaz a család nem esik ki a kormányzást végzők közül — a hasonló módon elhunyt serviensnek ugyanekkor csak fia részesül a király tetszésétől függő adományban (10. pont) — vagy hogy idegenek nem nyerhetnek méltóságot máskép, csak az országtanács, vagyis az előkelők hozzájárulásával, (11. pont.) Hasonlóképpen a maguk számára tartották fenn a nobilisok a híres ellenállási jogot, amelynek értelmében kényszeríthetik a királyt az aranybulla rendelkezéseinek megtartására. Akik ezt megtehetik, a következők: a püspökök, a jobbágyok — a legfőbb tisztségek viselői — és a nobilisok, az előkelők. Szó sem lehet tehát arról, hogy a serviensek, egy mégis nagyobb számú réteg tagjai nyertek volna felhatalmazást az uralkodó ellenőrzésére. Ennek feltételezése semmiképpen sem egyeztethető össze a magyar társadalom vázolt fejlődésével. Ha így lett volna, óriási ugrás következett volna be, amelyre magyarázatot sem találunk. Ellenben az önállósuló királyi környezet tagjai, akik már útban voltak ahhoz, hogy független nagybirtokosok legyenek, s akik egyre határozottabban látták a királyt főhübéruruknak, már igényelheték azt a szerepkört, amely a királlyal való viszonyuk megváltozását kifejezésre juttatta. Ha ők lettek a hatalmasabbak, akik akaratukat rákényszeríthették a királyra, elfogadtatva vele az aranybullát s kierőszakolva, hogy kegyencei helyett rájuk bízza a kormányzást, magától adódott, hogy az ellenőrzést továbbra is gyakorolni akarták.

Ezzel már jeleztük is, hogy a magyar társadalomtörténetnek azt a periódusát, amelybe a XIII. század is tartozik, miként lehetne elnevezni. Szerény nézetünk szerint a XV. század közepéig terjedő kor nálunk a hűbériség kora. Megfelel ez az elnevezés M. Weber rendszerének és a mai nyugati történetírásnak éppen úgy, mint — ami természetesen fontosabb — a tényleges történeti adottságoknak és fejlődésnek is. Weber megállapítását, hogy a hűbériség a karizmatikus uralom Veralltäglichung-ja, úgy látszik, örömmel fogadta el a történettudomány⁵⁵ s

a magyar fejlődés elfogulatlan vizsgálója a pozitív adatokból és negatív érvekből ugyanazt konstatálhatja. Nem beszélhetünk természetesen szigorúan zárt határokról, mintha a magyar királyság hűbéri korszaka egy bizonyos évnél érne véget. Amint a hűbériség nálunk nem a XIII. század elején egyszerre tűnik fel, hanem kezdetei viszonyulnak korábbi időszakba, amelyben csirái rejtőzködnek, a karizmatikus hit pedig a társadalom különböző rétegeiben — felülről lefelé haladva — fokozatosan későbbi időpontokban szűnik meg, ugyanúgy azt sem mondhatjuk, hogy a hűbériséget felváltó rendi periódus egy bizonyos évvel kezdődik. Sehol a történelemben — s bizonyára legkevésbé a társadalom életében — sem kereshetők ily pontos elhatárolások. Csak arról beszélhetünk, hogy egy elv vagy gondolat miként tűnik fel, küzd az érvényesülésért s jut túlsúlyra, hogy a kort, melyben az utóbbi bekövetkezik, róla nevezhessük el. Így a hűbériség és rendiség küzdelme a XV. században folyik le Magyarországon, éppen olyan átmeneti korrá téve azt, mint a karizmatikus és hűbéri gondolat harca a XIII. századot.

Sajnos, a magyar társadalomnak az aranybulla utáni korával történetírásunk forrásszerűleg még alig foglalkozott, a XIV—XV. század történetével pedig szinte egyáltalában nem. Ennek tulajdonítható, ha vakmerőnek tetszik nemcsak a magyar hűbériségre vonatkozó állításunk, hanem az a további is, hogy az aranybullával még nem magyaráztuk meg a magyar nemesség kialakulását. Nemességünk nem a XIII. század elején fejlődik ki, hanem annak második felében, s benne a királyi serviensek csak az egyik réteget képviselik; kialakulásában pedig az aranybullának alig volt valami része, egészen más hatóerők működvén ott közre. Az aranybulla csak akkor jutott jelentőségre, Nagy Lajos korában, amikor a nemesség már kialakult s az első halvány nyomok észrevehetőek, hogy mint rend, egy testületnek érzi magát. Ennek a kétségtelenül fontos problémának a részletes megvizsgálása nemcsak annak megállapítását eredményezné, hogy a magyar nemesség is másodfokú képződmény, akár mint a német vagy francia, hanem — negatíve — bizonyítaná, hogy a magyar királyság karizmatikus korszakát valóban a hűbéri követte.

Mályusz Elemér

1 Társadalomtudomány. 1933- 37—49-

2 Wirtschaft und Gesellschaft. (Grundriss der Sozialökonomik. III. Abt.) Tübingen, 1922. 140. skk. 1.

3 U. a. 143. skk. 1.

4 *Hóman B.*: Magyar történet. I. 67.

5 *Pauler Gy.-Szilágyi S.*: Magyar honfoglalás kútfoi. Bp. 1900. 237, 260.

6 U. a. 237—39.

7 U. a. 153, 217, 219.

8 Bizonyára oly értelemben, mint Radloff a bej és a kán hatalmát leírja; *Németh Gy.*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930- 22, 26.

9 Az újabb irodalomból elsősorban *Bartoniek E.* tanulmányait kell kiemelnünk: A magyar királyáavatáshoz. Századok. i9_22. 247., Az Árpádok trónöröklési joga. U. a. 1926. 785.; u. ő. és *Domanovszky S.*: Az Árpádok trónöröklési jogához. U. a. 1929. 37.

- 10 *Fettich N.*: A levediai magyarság a régészet megvilágításában. Századok. 1933. 379.
- 11 *Tagányi K.*: Megyei önkormányzatunk keletkezése. (Ért. a tört. tud. köréből. XVIII. 6.) Bp. 1899. 5. *Pauler Gy.*: Álmagyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1899. 12. 58. *Hajnik I.*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899. 4. A nagy megegyezés egykor vezető történészeink művei között — felemlíthetjük még a közjogászok közül *Ferdinándy G.* hasonló felfogású s ugyancsak 1899-ben megjelent művét (Az aranybulla) — kellőleg igazolja, hogy valóban korok tudományos meggyőződését fejezték ki.
- 12 *Hajnik i. m.* 3. E felfogás kialakulásáról *Eckhart F.*: Jog és alkotmánytörténet. (*Hóman B.*: A magyar történetírás új útjai. Bp. 1931.) 306.
- 12/a *Váczy P.*: A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI—XII. században. Miskolc. 1930. 7.
- 13 *Jakubovich E.*: I. Endre király törvénybeidéző ércbilloga. Turul. 1933. 68, 73—74.
- 14 *Hintze, O.*: Wesen und Verbreitung des Feudalismus. Sitzungsberichte der preuss. Akademie. Phil.-hist. Klasse. 1929. XIX—XX. Berlin. 324.
- 15 *Hómanak* a Békefi-émlékkönyvben megjelent tanulmányától datálhatjuk ezt a napjainkig egyre növekvő irodalmat, amelynek jelentős része az Erdélyi László és Tagányi Károly közti polémia során a Történeti Szemle 1913—1916. évfolyamaiban jelent meg.
- 18 *Tagányi K.*: Vázlatok a régibb Árpádkor társadalomtörténetéből. Társadalomtudomány. 1922. 218.
- 17 Érdekes kifejezést ad ennek a felfogásnak a svéd *P. E. Fahlbeck* (Die Klassen und die Gesellschaft. Jena. 1922. 173.): Magyarországon «wurde die ganze Gesellschaft auf Erobererweise in Herren und an die Scholle gebundene Unterjochte geordnet. Und diese Ordnung erhielt sich bis in die jüngste Zeit hinein».
- 18 Így *Domanovszky*: La formation de la classe nobiliaire en Hongrie. Résumé des Communications présentées au congrés Varsovie, 1933. II. 33., akinek a liberekre és milesekre vonatkozó előadásával alábbi magyarázatunk sok lényeges pontban megegyezik.
- 19 *Váczy P.*: A királyi serviensek és a patrimonális királyság. Századok. 1927. 390. skk. 1. helyesen értelmezte a «nobilis» kifejezést, utóbb azonban visszavonta magyarázatát. (A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. Minerva. 1932. 193.)
- 19/a *Eckhart F.*: Magyarország története. Bp. 1933. 42., 72.
- 20 *Tagányi i. h.* 216.
- 21 *Hóman B.*: Az első állami egyenes adó. Történeti Szemle. 1912. 178.
- 22 *Delbrück, H.*: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. IIP. Berlin. 1923.
- 23 Szent István. I. 25. (Závodszy L. kiadása. 148.)
- 24 Ugyanígy változó a külföldről, a Nyugatról bevándorlottak helyzete is. A legelőkelőbb a királyi kíséretbe jut, a szegény a liberek közé, a harcos pedig a középső rétegben foglal helyet.
- 25 A kísérletnek ez a nagy jelentősége indította arra A. Gasser (Basel), hogy a IX. század előtti frank birodalom megjelölésére a Gefolgschaftsstaat elnevezést ajánlja. A véletlen folytán ugyanazon szekcióban s közvetlenül egymás után tartottuk meg a varsói VII. történeti kongresszuson 1933. augusztusában rokontárgyú előadásainkat. Gasser «Strukturwandlungen des mittelalterlichen Staates» c. tanulmányában (Bulletin des sciences historiques. 1933. 97—107.) a következő típusokat különböztette meg: Geschlechter-, Gefolgschafts-, Feudal-, Ständestaat és — már az újkorban — Behördenstaat. Magam «Herrschaftsformen im mittelalterlichen Ungarn» címmel (Résumés. Warszawa. 1933. I. 316—21.) a jelen cikkben elmondottak leglényesebb részleteire is kitérve, a középkori magyar királyság életében e három korszakot véltem megkülönböztethetni: charismatikus, hűbéri (feudális) és rendi. Bármily tanulságosak is Gasser fejtegetései és kifejező a «Gefolgschaftsstaat» elnevezés, nem gondolnám, hogy célszerű volna a «charismatikus királyság» megjelölés helyett emelnünk ki vele s azzal, hogy nem hangsúlyozzuk a magyarságnak Keletről magával hozott hitét, felfogását, a középkori Magyarország egyik jellegzetes egyéni, lelki vonását hagynók homályban, másrészt pedig, mivel a Gefolgschaft lényegét történetírásunk csak körülírással tudja kifejezni, a «Gefolgschaftsstaat» megjelölésére előbb meg kellene találnunk az alkalmas magyar szót.
- 16 Bécsi képes krónika. 63. c. (*M. Florianus*: Fontes domestici. II. 213—4.), az eseményt fenntartó forráshely értelmezéséhez *Pauler i. ni.* I. 241. II. 611., *Domanovszky S.*:

Az aradi «véres» országgyűlés. Századok. 1912. 774—7.; *Hóman* i. m. I. 370. a kérdésben más álláspontot foglalt el.

27 Jellemző régebbi történetírásunk jogi beállítottságára, amely nem vette számba a kezdetleges állapotokat, hanem mindent a fejlett jog kialakult normájával akart mérni, hogy Karácsonyi János, bebizonyítván az ú. n. Szilveszter-bulla hamis voltát, nemcsak feltételezte továbbra is, hogy Szent István kapott felhatalmazást, jogokat a pápától, hanem a pannonhalmi alapítólevél és IV. Béla egy levele segítségével mindjárt meg is határozta e «jogokat», mint pl. az egyházmegyék határainak körülírása vagy püspökök kinevezése és megerősítése, de csak elsőízben. (Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Bp. 1891. 214.) Ugyancsak jogok adományozását említi *Galla F.: A clunyi reform hatása Magyarországon*. Bp. 1931. 125. Kétségtelenül Pauler (i. m. I. 33.) és Eckhart (Magyarország története. 37.) előadása a helyes, akik szerint követi jogokról nincs, illetőleg nem lehet szó.

28 *Peterka, O.*: Rechtsgeschichte der böhmischen Lander. Reichenberg. 1923. I. 49.

29 *Kutrzeba, St.*: Grundriss der polnischen Verfassungsgeschichte. Berlin. 1912. 27.

30 A XI. századi egyházi törvények mit sem szólnak a püspökök alárendelt helyzetéről, püspök és érsek közt nem tesznek különbséget.

31 *Hóman* i. m. I. 315.

32 Az investitúra mindezt eléggé bizonyítja. Az érsek, püspök, apát az uralkodótól botot, majd gyűrűt is kap, amiket haláluk után az uralkodóhoz vissza kell juttatni. Amikor az újonnan kinevezett klerikus átveszi e jelvényeket, esküt tesz az uralkodó előtt. Ezután következik az intronizáció — vagyis a főpap elfoglalja a maga székesegyházában vagy kolostori templomában a püspöki, illetőleg apáti széket — majd a consecratio; az érseket egy alája tartozó püspök szenteli fel a többi püspök segédletével, a püspököt az érsek, az apátot a megyéspüspök vagy akit az uralkodó megbízott.

33 *Werninghoff, A.*: Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter. (A. Meister: Grundriss der Geschichtswissenschaft.) 61—64.

33/a *Galla* (i. m. 127.) kétségbe vonja ugyan a guastallai zsinat magyar vonatkozású híreinek hitelességét, felfogását azonban, mivel *Hóman* (i. m. I. 315.) elfogadta Pauler régebbi előadását (i. m. I. 190.), nem tehetjük a magunkévá.

34 *Pauler* i. m. I. 125. Bécsi képes krónika. 58. c.

35 E közismert eseményekre 1. *Hóman* i. m. II. 16, 211. skk. 1.; *Pauler* i. m. II. 76, 89, 94, 252. *Bartonek* i. m. Századok, 1926. 820.

36 Az adatokat csoportosítva 1. *Váczy P.*: A királyi serviensek és a patrimoniális királyság. Századok. 1927. 257. stb.

37 A servienseknek a királyi familiában játszott szerepéről először — tudtommal — *Szekfü Gy.* emlékezett meg (Serviensek és familiárisok. Ért. a tört. tud. köréből. XXIII. 3. Bp. 1912. 18. skk. 1.). Tagányi ismételten hangsúlyozta, hogy a familiába fogadás a nemesítés legrégebbi formája (Történeti Szemle. 1916. 592., Ethnographia. 1918. 40.), *Váczy* pedig a viszony szimbolikus voltát emelte ki id. értekezésében. *Váczy* újabb tanulmányában sikerült megfigyeléseket szinte nyomon követő s ellenmondásoktól sem mentes megjegyzésekbe botlunk. Amilyen helyes pl. annak megállapítása, hogy «a királyi familia hihetetlen mértékben kibővül», éppen olyan olyan sajnálatos eljárás hamis oklevelek alapján, amelyeknek megbízhatatlanságával különben maga is tisztában van, ezt a folyamatot a XII. századra tenni. Vagy pl. értékesíthetetlen az a megállapítása, hogy a XII. század végére a királyi familiában «az egész nemesség helyet foglal» — hozzá ez a nemesség «széles tömegekből» áll! — ha egyszer tisztában vagyunk azzal, hogy filius ante patrem volna ily korai időpontban a «nemesség». (Minerva. 1932. 199, 201. j., 193.)

38 *Hóman* i. m. II. 80.

39 Így *Domanovszky* i. m. Résumés. II. 34.

40 E romantikus felfogás híve pl. *Marczali*. (Magyarország története. Bp. 1911. 147.) Szerinte a serviens azonos a «köznesem»-sel, a régi magyar közszabadság még élő maradványa, büszke lélek, aki a hűbériséget nem bírhatta, célja a patriarchális nemzeti királyság teljes restaurációja s ez értelemben törekvése reakció.

41 A korábbi magyarázatok közül idézzük *Pauler* i. m. II. 78.: «Azonképen az egyház jószágán sem veszünk semmi collectats. *Marczali*, Millenáris történet. II. 397.: «Az egyházak népeitől nem szedünk semmi adót». *Marczali* egyébként a pont első részét önkényesen így fordítja: «Nem szedünk (tőlük) adót, sem füstpénzt» s felfogását még jobban hangsúlyozza hozzáfűzött magyarázatában: «A magyar nemes tehát adómentességet élvez, úgy, mint a pap. Az egyháznak elsősege abban áll, hogy nemcsak a pap adómentes, hanem egyházának

szolgáló népei is». Hóman egyszer már rátapintott a dolog lényegére, e ponttal kapcsolatban mondván: «Akár a serviensek lakta községek egyházairól, akár — s ezt tartom valószínűnek. — a serviensektől alapított egyházakról van szó». Adó vagy földbér? Századok. 1913. 194.

42 Marczali e pontnál (i. m. 398.) helyesen jegyzi meg, hogy «a szabad ember maga volt bírja a jószágán lakóknak».

43 *Pauler* i. m. II. 80.: «jószágában meg ne bántassék».

44 Más értelmezése *Erdélyi Lászlótól*: «A serviens családfelek háznépükből, fiaikból vagy öcséikből küldtek egyet vagy esetleg szolgát a közmunkára». Fejérvataky-émlékkönyv. Bp. 1917. 94.

45 *Váczy* i. m. Századok. 1927. 270. skk. 1.

46 Ezt megerősíteni látszanak — per analógiám — Iván miles végrendeletének azon szavai, amelyekben különbséget tesz oly szőlői közt, amelyek után fizetni kell a csöböradót s azok közt, amelyeket ő maga művel, vagyis amelyek adómentesek («*quas ego ipse excolui*»). *Eckhart F.*: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Arad. 1908. (*Wenzel*: Árpádkori új okmánytár. I. 214.)

47 *Wenzel*. I. 91.

48 *Eckhart* i. m. 54., lehetségesnek mondja, hogy az otthonmaradtaktól korábban szedett a király hadbírságot.

49 A «*Königsbann*» vagy «*Heerbann*»-ról: *R. Schröder-E. Künszberg*: *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*. Berlin, 1922. 164.

50 *Hóman* i. m. Századok. 1913. 192. skk. 1.

51 *Eckhart* (i. m. 28.) szerint a 3. pont «nem tartalmaz új, csak az imént kivívott jogot, hanem csak azt foglalja királyi privilégiumba az egész nemesség számára, amit a gyakorlat már szentesített». Okleveles adataink nem igazolják *Eckhart*nak a füstpénz eladományozásának ennyire előrehaladott stádiumára vonatkozó feltevését, amelynek alapja egyébként a serviensnek a nobilis-szal való azonosítása. A borsmonostori apátság, tehát egyházi birtokos is, még 1224-ben és 1225-ben ismételtlen szükségesnek találja megerősíteni a füstpénzre vonatkozó, állítólag Imre királytól származó kiváltságait (*Fejér*: *Codex diplomaticus*. III. 1. 457, III. 2. 68. *Szentpétery I.*: A borsmonostori apátság Árpádkori oklevelei. Bp. 1916. 113, 115.) s kifejezetten ugyanekkor — tehát a serviensek után — nyeri el népeinek az exactio, a rendkívüli adó alóli mentességét. (*Szentpétery*. 76. skk. 1.)

52 Hasonló módon értelmezi az aranybulla pontjait *Ferdinándy G.*, hangsúlyozva, hogy pl. «a praedium szó nem birtokot, hanem a nemes birtokán tartózkodó és így az ő hatóságának alávetett szolganépet jelent» (i. m. 39.), azonban a servienseket mégis «kisebb birtokú nemeseknek» tekinti, akik szabadságukat a nyugati hűbéri eszmék térhódításától látták veszélyeztetve. (36.)

53 *Karácsonyi J.*: Az aranybulla keletkezése és első sorsa. (Ért. a tört. tud. köréből. XVIII. 7.) Bp. 1899. *Hóman* i. m. II. 84. skk. 1.

54 Az a meggyőződésünk, hogy az aranybulla korában nobilis és serviens nem azonos, *Hóman* előadása nyomán (i. m. II. 80.) alakult ki. Felfogásunk mindössze abban tér el tőle, hogy más értünk nobilisen meg serviensen is.

55 *Hintze* i. m. 323.